

VEDA V SÚČASNEJ KULTÚRE

V. M. MEŽUJEV

Vedeckotechnickú revolúciu možno skúmať z rozličných stránok. Možno ju skúmať ako ďalší krok dopredu na ceste rozvoja ľudského poznania prírody, ako kvalitatívny skok v zdokonaľovaní výrobných síl spoločnosti. V tomto prípade je predmetom dejín vedy a techniky. Možno v nej však vidieť aj proces istých sociálnych a kultúrnych zmien, ktorý sa uskutočňuje prostredníctvom vedeckotechnických premien. A vtedy sa javí ako fakt sociálnych dejín. Z tohto hľadiska sa jej význam určuje a meria nie iba novotami, ktoré vnáša do predchádzajúceho stavu vedy a techniky, ale najmä charakterom a mierou tých spoločenských zmien, ktoré sa stávajú možnými zásluhou spomenutých novôt.

Je zrejmé, že v poslednom prípade vystupuje do popredia tá stránka vedeckotechnickej revolúcie, ktorá je určená sociáno-kultúrnou funkciou vedy, schopnosťou vedy pôsobiť na najrozličnejšie sféry spoločenského a kultúrneho života ľudí. Sama vedeckotechnická revolúcia sa z tohto hľadiska javí ako praktická realizácia sociokultúrnych možností vedy, ako názorná demonštrácia a empiricky hodnoverné potvrdenie jej sily, ktorá pretvára spoločnosť.

Pravda, celkový charakter a konečný výsledok pôsobenia vedy na spoločenský a kultúrny život v rámci vedeckotechnickej revolúcie nemôže sa dôsledne posúdiť iba podľa vnútorných možností samej vedy. Dôsledky tohto pôsobenia sa prejavia rozličným spôsobom, v rozličných sociálno-historických podmienkach, v protikladných spoločenských systémoch. V štruktúre súčasného kapitalizmu spoločensko-kultúrna funkcia vedy, určitým spôsobom modifikovaná úzkym triednym charakterom privlastňovania jej výsledkov, realizuje sa vo forme mystifikujúcej a skresľujúcej zmysel samej vedy. Vedomé alebo nevedomé stotožňovanie skutočnej reálnej vedy so sociálne určenými, zimenenými formami jej využívania v sfére kapitalistickej spoločnosti, s ktorým sa stretávame v sústave buržoáznej ideológie, plodí v konečnom dôsledku nikdy sa nestretávajúce krajnosti scientistického a iracionálneho myslenia, medzi ktorými nepretržite kolíše buržoázne sociálno-filozofické myslenie. V podmienkach socialistickej

spoločnosti sa môže úloha a význam vedy správne pochopiť iba vtedy, keď vezmeme do úvahy súhrn ekonomických, politických a všeobecnokultúrnych premien, ktoré sa uskutočňujú z komunistickej pozície.

Vedeckotechnická revolúcia vyzdvihla vedu na jedno z prvých miest v množstve faktorov, ktoré bezprostredne pôsobia na spoločenský proces, zmenila ju na neoddeliteľnú súčasť sociálnej činnosti a sociálnej organizácie. Bolo by zaiste nedostatočné charakterizovať vysokú prestíž vedy jej poznávacími, špecificky teoretickými prednosťami. Veda si získala všeobecné uznanie najmä ako sila, ktorá tvorí súčasnú techniku, priemysel a súčasný životný štýl. Jej autorita je priamym dôsledkom jej narastajúcej praktickej moci, ktorá je schopná zmeniť tvár sveta, usporiadanie a štýl života súčasného človeka. V tomto zmysle veda v sebe naozaj skrýva jedno z riešení problémov súčasnej etapy dejín a sociálnokultúrnych zmien, ktoré ju sprievádzajú.

Praktické možnosti vedy, osobitne zreteľne vyjadrené vedeckotechnickou revolúciou, sú v ostrom protiklade k tradičným predstavám o vede, ktoré boli vypracované v lone klasického filozofického poznania. Tento nesúlad sa odhalil už v rámci kapitalistického vedecko-priemyselného rozvoja, keď zrodil v sústave buržoáznej ideológie a filozofie podstatné ideovo-teoretické zvraty. Zmena chápania spoločenskej úlohy vedy získala charakter intenzívneho filozofického uvažovania, zasahujúceho všetky najdôležitejšie aspekty sociálneho i kultúrneho bytia človeka. Avšak keď vyvolala k životu celé spektrum najrozmanitejších riešení vzniknutej situácie, buržoázna filozofia nebola schopná nájsť konečnú odpoveď na otázky, ktoré táto situácia postavila pred človeka. Vedecká analýza kultúrnohistorickej situácie, ktorú zrodil vedeckotechnický rozvoj, predpokladá možnosť vyjsť nie iba za hranice horizontu klasického buržoázneho vedomia, ale aj za hranice tej historicky ohraničenej sociálnej a kultúrnej skúsenosti súčasnej kapitalistickej spoločnosti, na ktorú dnes apeluje buržoázne myslenie.

*

Buržoázne filozoficko-klasické vedomie zrodilo tradíciu, v zmysle ktorej si treba predstavovať vedu ako nezištné hľadanie pravdy, vzdialené materiálnym záujmom a praktickým potrebám sociálnych skupín a tried. „Čistý rozum“ vedy sa zdal byť nezlučiteľný s „praktickým rozumom“ radových členov občianskej spoločnosti. Pravda, už francúzski osvietenci verili v možnosť vytvorenia štátu na rozumových východiskách, hoci výzvy podobného druhu mali u nich skôr charakter mravno-etického priania, než sociálno-praktickej činnosti. Ideál spravodlivej a rozumnej spoločnosti v sústave buržoáznej ideológie vždy tvoril jej najvýraznejší utopický prvok. Iba keď prešiel mnohými logickými premenami, teoretickými metamorfózami, mohol sa tento „rozum“ stať v nasledujúcich etapách rozvoja buržoáznej spoločnosti podmienkou riešenia aj čisto praktických, sociálnych úloh. No za akú cenu? Za cenu vzdania sa svojich bývalých nárokov na usporiadanie sveta k všeobecnej spokojnosti, za cenu úplnej emancipácie od mravných predpisov a etických hodnôt. V rámci buržoázneho pokroku akoby

výsledky praktického využívania rozumu vyvracali tie nádeje, ktoré sa s rozumom spájali v hraniciach teoretického vedomia. A ak vo filozofických konštrukciách hral rozum úlohu hlavnej sily, ktorá združuje ľudí vo všeobecnej harmónii, v praxi, ako sa to ukázalo neskôr, viedol k spojeniu takého druhu, v ktorom pre človeka takmer neostávalo miesta.

Teoretická orientácia na „rozum“ ako poslednú inštanciu, v ktorej nachádzajú svoje riešenie všetky ľudské problémy, ako na rišu absolútnej a suverénnej pravdy, oddelenej nepriepustnou stenou od obyčajného, každodenného sveta, kde vládne prospechárstvo a osobný záujem, úplne zodpovedala relatívne samostatnému a osobnému postaveniu vedy tých čias v rámci spoločenskej organizácie, zodpovedala jej ešte neustáleným a z väčšej časti náhodným vzťahom k praktickej činnosti ľudí. Vedecká činnosť sa chápala skôr ako rôznorodosť slobodného a nezainteresovaného tvorenia, ktoré je podobné tvorbe umelca (odtiaľ pochádza problém vzájomného vzťahu vedy a umenia), než ako špecializovaná oblasť rozumovej práce (podľa analógie s fyzickou prácou). Filozofia tých čias neoddeľovala sociálne, spoločenské predurčenie vedy od riešenia všetkých všeludských problémov bez výnimky. Hlavnú úlohu vedy videla v ujasňovaní konečných historických cieľov ľudstva, v nájdení prostriedkov na ich dovŕšenie v maximálnej súčinnosti s mravným, estetickým a sociálno-politickým pokrokom spoločnosti. Veda vo svojej filozofickej interpretácii akoby brala na seba, zodpovednosť za celé budúce dejiny, pretendovala na globálnu, syntetické zachytenie všetkých ľudských problémov a úloh a v ich harmonickom rozriešení videla svoju základnú kultúrnu misiu.

Toto „skutočné poslanie vedoslovnia“ klasicky formuloval Fichte, keď ho určil ako „najvyšší dozor nad skutočným rozvojom ľudského rodu vo všeobecnosti a nepretržitú pomoc tomuto rozvoju“.¹ V súlade s tým aj sám vedec sa Fichtemu javí nie iba ako nositeľ osvieteneho a civilizovaného počiatku v spoločnosti (vedec je „podľa svojho významu učiteľom ľudského rodu“), ale aj ako vzor mravného správania: „z mravného hľadiska má byť najlepším človekom svojho storočia, ... má predstavovať najvyšší stupeň možného mravného rozvoja v danej epoche“.² Fichte kladie na vedca také požiadavky, ktoré môže splniť iba človek, ak vzal na seba misiu završovateľa historických osudov: „... V mojom osude mi bola zverená kultúra mojej doby a nasledujúcich epoch: a z mojich prác sa rodí cesta budúcich pokolení, svetové dejiny národov, ktoré sa ešte majú objaviť. Som povolaný na to, aby som podal svedectvo o pravde, môj život a môj osud samy osebe nemajú význam; no vplyv môjho života je nekonečne veľký. Som zrec pravdy a slúžim jej, zaviazal som sa urobiť pre ňu všetko — i bojovať a trpieť. Ak by ma kvôli nej prenasledovali a nenávideli, ak by som umrel v jej službách, čo zvláštne by som vtedy zavŕšil, čo by som urobil okrem toho, čo by som jednoducho mal urobiť?“³ Misia vedcov vo svete, povolaných zušľachtiť a povzniesť ho, akoby v zhode s Fichtem opakovala osud biblických apoštolov: „Slová, s ktorými sa zakladateľ kresťanské-

¹ FICHTE, J. G.: O význame vedca, Moskva 1935, s. 107.

² C. d., s. 114.

³ C. d., s. 113—114.

ho náboženstva obrátil na svojich žiakov, sa vlastne celkom vzťahujú na vedca: vy ste soľ zeme, ak soľ stratí svoju silu, čím potom soliť? Ak vybraní spomedzi ľudí sú skazení, kde ešte máme hľadať mravné dobro?“⁴

Sebauvedomenie vedy v spoločnom riečišti filozofického myslenia, ako vidíme, vôbec sa nezačína ujasnením jej špecifického určenia, odlišného od určenia druhých oblastí kultúry. Naopak, začína sa tým, že sa vede pripisujú funkcie predchádzajúcich foriem vedomia, že sa považuje za jedinú zákonnú preberateľku a pokračovateľku kultúrnych tradícií. Filozofické sebaurčenie vedy tu prebieha predovšetkým vzhľadom na pokračovanie a uchovanie obsahovej stránky predchádzajúcich duchovno-kultúrnych formácií, preloženie ich problémov do jazyka vedy, teoretické vystihnutie a formulovanie ich zmyslu. Najmä na základe vedeckého pochopenia a syntetizovania predchádzajúceho kultúrneho materiálu filozofickým vedomím vyrastá celá novodobá filozoficko-racionálna kultúra. V nej sa zjednocujú dva prvky, ktoré sa zdanlivo navzájom neprekrývajú: na jednej strane obsahový prvok, ktorý má svoj začiatok v tradičných predvedeckých formách kultúry, na druhej strane formálny prvok (metodologický), ktorý už predstavuje neoddeliteľnú súčasť samej vedy. Vyčlenenie vedy z celkového stavu kultúry tu prebieha predovšetkým na základe čisto formálnych (logických) príznakov (formálne sebaurčenie vedy) vtedy, keď jej východiskové zameranie a ciele totálneho charakteru sa stanú spoločnými s duchovno-kultúrnymi formáciami, ktoré jej predchádzali.

Snaha filozoficky orientovaného vedomia zabrániť pôsobeniu vedy v neadekvátnej predmetnej sfére, zmeniť ju na prostriedok riešenia problémov, zrodených inými úlohami a cieľmi, nesvedčila iba o poznaní sily vedeckého myslenia, ale aj o historickej neschopnosti vzniknutej buržoáznej spoločnosti s konečnou platnosťou prekonať tradičné (mytologické, náboženské, masovoritúálne) formy združovania ľudí v štruktúre predchádzajúcich spoločenských formácií. Kapitalistická výroba, pretože ešte spočiatku nevytvorila formy sociálnej, politickej a ideologickej integrácie ľudí, ktoré by jej celkom zodpovedali, bola nútená využívať a prispôbovať svojim potrebám duchovnoideový príviesok minulých epoch, podrobujúc ho iba racionálnej registrácii a kontrole. „Rozumnosť“ nových poriadkov a inštitúcií, ktorú vyhlasovali ideológovia rodiaceho sa zriadenia, nebola v skutočnosti výsledkom premysleného vedeckého výpočtu, ale iba racionálne formulovaným sankcionizovaním vier a inštitúcií, ktoré získavali od vedy (presnejšie od filozofie, ktorá predstavovala vedu) titul už nie „božských“, ale „prírodných“ základov ľudského jestvovania. Vo svojom filozofickom hypostazovaní si veda akoby prisvojovala „cudzí úlohy“, sebou samou sa pokúšala, zmeniť tradičné formy vedomia. Teoretické špekulácie a utopické prorocké, ktoré vystupovali v maske vedy, „zvedečtvanie“ ideových útvarov zjavne nevedeckého pôvodu vytvorili umelý hybrid vedy a mytológie, ktorý sa stal napokon súčasťou základov celej klasickej buržoáznej kultúry.

Neudržateľnosť takéhoto spojenia vedy s predvedeckými formami vedomia, ktoré sa uskutočnilo v rámci klasickej buržoáznej filozofie, zvlášť výrazne sa ob-

⁴ C. d., s. 113–114.

nažila na pozadí nasledujúcich praktických úspechov vedeckého rozvoja. Tieto úspechy nesvedčili iba o formálnej zrelosti vedy, ale aj o jej samostatnej spoločenskej hodnote, odlišnej od hodnoty iných foriem kultúry. V priebehu priemyselnej a neskôr vedeckotechnickej revolúcie, keď sa výrazne prejavil sociálny ekvivalent vedeckých objavov, spoločnosť i kultúru pretvárajúce a formujúce možnosti vedy začali nadobúdať reálnejšie črty, ktoré vôbec neboli v súlade s filozofickým výkladom a uplatnením. Revolúcia sa javila ako akt sociálno-praktického sebaurčenia vedy, ktoré na rozdiel od filozofického sebaurčenia objektívne a konkrétne vyjadrili spoločenské určenie vedy. Veda sa nielen vo svojich predstavách o sebe, ale aj v skutočnosti stala praktickou silou človeka, ktorá od základov pretvára i vzťah človeka k prírode i jeho vzťah k iným ľuďom. Inými slovami, v priebehu revolúcie sa nezmenil iba teoretický obsah vedy, ale aj sama jej funkcia: úloha teoreticko-kultúrnej syntézy bola odsunutá na druhý plán a ustúpila otázkam reálnej, každodennej existencie, ktoré vyžadovali praktické riešenie a bezprostrednú realizáciu.

Hlboká funkčná prestavba vedy našla svoj odraz predovšetkým v zmene jej spoločenského štatútu: veda sa z formy iba teoretického vedomia mení na „vedeckú výrobu“, na „výrobu vedomostí“, ktoré spolu s „výrobou výrobných prostriedkov“ a „spotrebných predmetov“ tvoria jedno z najdôležitejších rozdelení celej spoločenskej výroby. Duchovná výroba sa najmä v oblasti vedeckej činnosti organizuje podľa typu materiálnej výroby (rozdelenie práce, úzka špecializácia, zameranie na efektívnosť, zaradenie plánovaného začiatku, administratívna kontrola atď.). Nekladíme si tu úlohu podrobne skúmať charakter týchto zmien (tvoria predmet špeciálnych ekonomických, sociologických a logicko-teoretických výskumov) a zaznamenáme len hlavnú z nich: premenu vedy na rozhodujúci prostriedok sociálnej činnosti, na „techniku“ sociálnej funkčnosti a rozvoja.

*

Technizácia vedy sa uskutočňuje predovšetkým prostredníctvom jej spredmetňovania, zvecňovania v materiálnych pracovných prostriedkoch. Elementárnou a súčasne najzákladnejšou formou priemyselného využívania vedy (prírodovedy) je stroj. Revolucionizácia materiálnych pracovných prostriedkov (tzv. priemyselná revolúcia), ktorá sa začala objavením strojov a viedla k vytvoreniu súčasného priemyslu, založeného na zložitom systéme strojov, úplne zapadá do rámca tohto procesu. V prvej etape technického pokroku spoločnosti, ktorá zodpovedá štádiu priemyselnej revolúcie, sa teda účasť vedy vo výrobe realizuje predovšetkým vytvorením stále zložitejšieho systému strojov, ktoré postupne nahrádzajú človeka ako zdroj fyzickej, svalovej energie. Zúženie sféry uplatnenia fyzickej práce je — podľa Marxa — základným ekonomickým a sociálnym dôsledkom priemyselného rozvoja. „V podobe stroja získava pracovný prostriedok takú materiálnu formu jestvovania, ktorá podmieňuje zámenu ľudskej sily silami prírody a zámenu empirických postupov vedomým využívaním prí-

rodovedy.“⁵ Inými slovami, z čisto subjektívneho hľadiska možno túto etapu charakterizovať postupným odstraňovaním fyzickej práce z úlohy hlavnej určujúcej zložky výrobného procesu. „... Stroje robia silu zbytočnou...“⁶

Účasť človeka vo výrobe sa už vôbec neredukuje na fyzickú prácu. Už v štádiu manufaktúry prebieha oddelenie duševnej práce od fyzickej a jej aktívne zahrnutie ako samostatnej sily bezprostredne do výrobného procesu. Vzhľadom na stále väčšiu zložitosť a mechanizáciu technických základov výroby získava rozumová práca stále väčší význam, rozširuje hranice svojho bezprostredne praktického uplatnenia. Spolu s tým sa mení aj charakter praktického využitia vedy. Uplatňuje sa v tomto prípade nie natoľko ako materiálny pracovný prostriedok (stroj, strojové zariadenia a technologické materiály), ale skôr vo svojej bezprostrednej forme — vo forme vedeckých poznatkov. Vedecké poznatky sú nevyhnutnou podmienkou duševnej práce, sú jej technickým základom. Podľa toho sa rozširuje aj samo chápanie techniky, ktoré zahŕňa už nie iba predmetno-nástrojové prostriedky ľudskej činnosti, ale aj isté špecializované formy vedeckých poznatkov. Nemožno pochopiť logiku prechodu od prvej etapy technického rozvoja k druhej, od štádia priemyselnej revolúcie k štádiu vedeckotechnickej revolúcie bez toho, aby sme vzali do úvahy dynamiku zámieny fyzickej práce rozumovou prácou a v súlade s tým vzrastajúce využívanie vedeckých poznatkov v ich bezprostrednej forme.

Podľa rozšíreného názoru podstatou vedeckotechnickej revolúcie je automatizácia výroby. Na rozdiel od predchádzajúcej etapy mechanizácie, automatizácia vystrieda človeka nie iba ako zdroj svalovej sily, ale aj ako osobu, ktorá v procese výroby uskutočňuje isté rozumové operácie.⁷ Technickým zariadeniam odovzdáva rad kontrolno-riadiacich a výrobnologických funkcií človeka, spojených s uchovávaním a spracúvaním informácií. Proces výroby sa stáva nepretržitým, komplexne automatizovaným zo všetkých stránok.⁸

Aká je základná tendencia automatizácie, ak ju skúmame zo subjektívnej, t. j. ľudskej stránky, z hľadiska bezprostredného účastníka výroby? V súčasnosti sa predpokladá, že proces automatizácie celkom vytláča človeka z výrobných sféry, usmerňujúc jeho úsilie do sféry duchovnej, výlučne tvorivej činnosti, javí dosť problematickým a utopickým. Považovať automatizáciu za priamu cestu k „oslobodeniu od výroby“ je podľa nášho názoru lákavé, no trochu predčasné. Realistickejší je záver, že automatizácia skutočne, znižujúc počet duševných pracovníkov s nižšou kvalifikáciou, zvyšuje potrebu duševných pracovníkov s vyššou kvalifikáciou.

Tak zahraničná⁹, ako aj naša štatistika dosvedčuje, že automatizácia, znižujúc počet ľudí v jednotlivých odvetviach výroby, nevedie k zmenšeniu celkového počtu pracovníkov zamestnaných vo sfére výrobných činností (do

⁵ MARX, K. — ENGELS, F.: Sočinenija, 23, s. 397.

⁶ C. d., s. 406.

⁷ „Automatizácia je odpredmetňovaním duševných funkcií človeka v technologickom procese.“ (VOLKOV, G. N.: Sociologija nauki, Moskva 1968, s. 66.)

⁸ Pozri Sovremennaja naučno-techničeskaja revolucija. Istoričeskoe issledovanie, Moskva 1970, s. 124.

⁹ Pozri napr. MACHLUP, F.: Proizvodstvo i rasprostraneniye znanij v SŠA, Moskva 1966.

ktorej zahŕňame aj riadenie a organizáciu výroby). Zmeny sa pohybujú skôr po línii rozdelenia pracovníkov na skupiny podľa odbornosti a kvalifikácie. Mení sa vzťah nekvalifikovanej a kvalifikovanej práce: pokles prvej sa kompenzuje rastom druhej. Podľa toho automatizácia neodstraňuje, ale naopak, ešte viac vyjadruje tendenciu zaradenia ľudí do sféry výrobnnej činnosti. Pravda, táto tendencia predpokladá vyššiu úroveň účasti ľudí vo výrobe, charakterizovanú zložitejšími pracovnými operáciami, ktoré sa stávajú operáciami s rozličnými druhmi poznatkov.

Najmä v priebehu automatizácie normálne fungovanie a ďalší rozvoj celého výrobného organizmu sa stávajú stále závislejšími od vysoko kvalifikovanej duševnej práce, t. j. od práce, racionálnej organizácie samej duševnej práce, čo vo významnej miere charakterizuje obsah súčasnej vedeckotechnickej revolúcie.

Možno povedať, že hlavným objektom vedeckého zasahovania už nie je človek vo svojom vzťahu k materiálnym vecným prvkom práce, ale človek vo svojom vzťahu k poznatkom, t. j. človek myslací, uvažujúci, prijímajúci riešenia. To, že veda v podmienkach vedeckotechnickej revolúcie sa stáva základným technickým prostriedkom riešenia najrozličnejších výrobných úloh, robí nevyhnutným racionálne usporiadanie spojenia človeka s poznatkami, spôsobov operovania s nimi. Tento proces racionálneho usporiadania duševnej činnosti človeka sa postupne rozširuje nie iba na sféru bezprostrednej výrobnnej činnosti, ale aj na celú sféru spoločenského riadenia, spojenú s vypracúvaním a prijímaním rozhodnutí. Veda v konečnom dôsledku nestavia pod svoju kontrolu iba proces praktickej realizácie už hotových riešení, ale aj sám proces vypracovania týchto riešení, dosiaľ uskutočňovaný buď živelne, alebo celkom ľubovoľne. Logicky verifikuje a formálne spracúva tie rozumové operácie, ktoré sú dôležité pre prijatie spoločensky významných rozhodnutí, určuje ich následnosť, ich vnútornú koordinovanosť, ich vzájomnú funkčnú závislosť a podriadenosť.

V praktikách spoločenského rozvoja, ktoré ešte neboli racionalizované vedou, ľudia spravidla účinkujú závisle od svojich individuálnych možností a zvláštností. To sa vzťahuje aj na prípady, keď sa sledujú rovnaké ciele. Akt výberu a prijatia rozhodnutia má zväčša individuálny charakter, do značnej miery predurčený emocionálno-psychologickými, intelektuálnymi, kultúrnymi zvláštnosťami jednotlivcej osobnosti, ktorá ho uskutočňuje. Nie nadarmo francúzski myslitelia 18. stor., pokúšajúci sa preniknúť do tajov jestvujúcich spoločenských poriadkov, pripisovali taký veľký význam „ľudským vášňam“. V podobných situáciách jednotlivá osoba, ak mala k tomu udelené príslušné plné moci, skutočne mala priamy vplyv na riešenie širokého okruhu otázok, čo často zrodilo vieru v jej neohraničené sociálno-historické možnosti. Dokonca vtedy, keď ľudí zjednocoval spoločný triedny alebo skupinový záujem, jednota činnosti potrebovala istý integrujúci začiatok či už ako ideové zameranie, alebo priame politické vedenie, ktoré do hnutia vnášali jednotlivé vynikajúce osobnosti. Na masových hnutiach minulosti nevyhnutne ležala individuálna pečať tých, ktorí stáli na čele hnutí.

Kult ničím neohraničeného individualizmu, ktorý našiel svoje krajné vyjadrenie v epoche prvého podnikania a prvých krokov priemyselnej revolúcie, obnažil svoju neudržateľnosť v podmienkach nasledujúceho technického a vedeckého rozvoja. Osobná iniciatíva, podnikavosť, praktický dôvtip a vypočítavosť „rytierov zisku“ sa ukázali ako nedostatočná záruka ekonomického úspechu v priemyselne rozvinutých spoločnostiach. Do popredia vystúpil faktor poznania, čo vyvolalo prevrat v tej sfére ľudskej činnosti, ktorá bola spojená so spracúvaním, rozširovaním a praktickým uplatnením vedeckých informácií. V konečnom dôsledku to bola revolucionalizácia celej duševnej práce človeka. Špecializácia a vzájomná koordinácia rozumových činností mnohých ľudí v procese riešenia jedinej úlohy tvoria základ racionalizácie celej duševnej činnosti. Tým, že spoločnosť vytvára prísne určené modely správania, upravované jednak podľa svojich cieľov, jednak podľa spôsobov činnosti, akoby sa poisťovala pomocou vedy proti dôsledkom možných individuálnych odchýlok, nepodliehajúcich sociálnej kontrole a schopných podstatne a v nepredvídanom smere ovplyvniť charakter uplatňovaných riešení.¹⁰

Ak už uplatnenie stroja vyžadovalo „celého robotníka“, potom výroba a bezprostredné praktické využívanie poznatkov vyžaduje s tou istou nevyhnutnosťou „celého pracovníka duševnej práce“. Poznanie sa stáva základom zjednotenia ľudí, podmienkou ich súčinnosti. V stále väčšej miere získava charakter integrujúceho počiatku v praktickom živote ľudí, zamieňajúc tradičné i rôzne iné formy ich sociálneho zjednotenia. Pravda, racionálna organizácia celej sféry spoločenskej činnosti neruší ani nezamieňa základnú triednu a sociálno-politickú štruktúru spoločnosti, avšak jednako podstatne mení charakter metód a spôsobov, prostredníctvom ktorých tieto štruktúry upevňujú svoju moc nad ľuďmi. Východiskové ciele spoločnosti, tried, ktoré v tejto spoločnosti zaujímajú určujúce postavenie, nemenia sa ani v podmienkach racionálnej organizácie. Získavajú iba iné, efektívnejšie formy a prostriedky svojej realizácie. Veľké monopolistické korporácie, ktoré zamenili individuálne a často odlišné úsilia prvých podnikateľov a ktoré racionálne organizujú prácu obrovskej armády špecialistov rozličnej kvalifikácie a profesie, nezmenili charakter a obsah základných ekonomických cieľov kapitalistického podnikania. Súčasne tieto ciele, stimulujú proces racionalizácie v kapitalistickej spoločnosti, dali tomuto procesu jasný triedny charakter. Presne tak aj v socializme racionalizácia spoločenského života, ktorá sa uskutočňuje na základe prvotných sociálno-ekonomických a politických premien, iba vyjadruje a realizuje v adekvátnejšej forme východiskové ciele socialistickej spoločnosti. Ak socialistická (politická) revolúcia potvrdila, že záujmy pracujúcich mas sú hlavným cieľom spoločnosti, potom vedecko-technická revolúcia v podmienkach socializmu prináša so sebou prostriedky realizácie týchto cieľov.

*

¹⁰ Pozri JAKOVLEV, G. S.: Problemy marksistskoj teorii organizacii, Voprosy filosofii, 1971/5.

Spoločensko-organizačná funkcia vedy, jej zmena na najdôležitejší konštituuujúci prvok spoločenskej štruktúry určuje to principiálne nové, vedeckotechnická revolúcia vnáša do rozvoja kultúry, čo charakterizuje jej podstatu v rámci sledovaného procesu. Z tohto hľadiska chápania kultúry, ktoré je založené na prihlíadaní na reálne výsledky vedeckotechnického rozvoja, bude sa odlišovať od tradičných predstáv, ktoré vypracovalo klasické (vrátane filozofického) vedomie novoveku. Ak v klasickom vedomí kultúra sa traktovala predovšetkým ako sféra duchovného (mravného, estetického, filozofického) sebarozvoja individua, ktorý ho pozdvihuje nad sociálno-praktické vzťahy „občianskej spoločnosti“ a vnútorne ho oslobodzuje od týchto vzťahov,¹¹ potom vedomie, orientované na súčasnú sociálnu skutočnosť, vidí v kultúre skôr fakty efektívneho sociálneho správania človeka, nevyhnutnú podmienku jeho zahrnutia do sociálneho spojenia, do určitého spoločenstva.

Podľa klasických predstáv kultúrne vzdelanie individua bolo výsledkom jeho slobodnej duchovnej orientácie a vedomého výberu. Vcelku sa nachádzalo pod kontrolou jeho vlastného rozumu a vôle, kým jeho správanie ako spoločensky činnej bytosti sa redukovalo na úroveň prírodného automatizmu. V súčasných predstavách vystupuje do popredia neosobný, skupinový, depersonalizovaný charakter kultúry, ktorý akoby zvonku predkladal individuovi arzenál hotových prostriedkov, vzorov a noriem správania. V rámci spoločenskej činnosti sa proces kultúrneho rozvoja individua stal upravovaným zo strany kultúrotvorných síl, ktoré od neho nezávisia. Pretože takýmito silami sú v súčasných rozvinutých spoločnostiach predovšetkým sily vedy, sám kultúrny vplyv má charakter vedeckého vplyvu, pretože iba „vedeckosť“, „racionálnosť“ vystupuje ako ideálny model pravej „kultúrnosti“. Je jasné, že „vedeckosť“ sa tu chápe v trochu inom zmysle, než ako sme videli u Fichteho. Stáva sa nie iba synonymom nekompromisného hľadania a poznávania pravdy, ktoré je povolané odpovedať na najhlbšie otázky ľudského jestvovania, ale predovšetkým prostriedkom formálneho usporadúvania a racionálneho prispôsobovania účelných činností človeka, vedúcich k riešeniu určitých spoločenských úloh. Rozličné typy poznatkov, ktoré fungujú v spoločnosti, získavajú uvedomelý, operatívny charakter, za ktorým sa občas pred individuom skrýva ich vlastná, obsahová, zmyslová vrstva. Poznatky sa stávajú nie iba podmienkou, aby jednotlivec pochopil istú reálnu situáciu, ale skôr znakom, ktorý ho orientuje v tejto situácii a ukazuje mu v nej hranice možných a oprávnených činov. Funkčne formálny a znakový charakter kultúry, osobitne zdôrazňovaný jej súčasnými interpretáciami, je do značnej miery určený touto úlohou poznatkov v rámci vedecky a technicky pokrokového sveta.

Sociálne regulujúca a sociálne orientujúca úloha poznania je celkom odlišná od tradičných, rituálnych, mytologických, náboženských noriem správania, ktoré prevládali na raných stupňoch spoločenskej evolúcie a zachovali sa ako zvyškové, aj keď citelné javy na periférii súčasnej spoločnosti. Na

¹¹ Pozri o tom našu stať *Problema kultury v domarksistskoj filosofii*, *Voprosy filosofii*, 1965/6.

rozdiel od týchto noriem, ktoré manipulujú správaním človeka prostredníctvom toho, že oslovujú intímne, emociálno-psychologické hlbiny jeho jestvovania, ktoré pútajú jednotlivca k tradičným formám života prostredníctvom systému symbolov, fetišov, ideových funkcií, pôsobiacich priamo na jeho „dušu“, vedecké poznatky vo funkcii prostriedku sociálnej regulácie upravujú predovšetkým sféru objektivizovaného, vonkajšieho správania človeka. Splňajúc funkciu „techniky sociálnej činnosti“, vedecké poznatky akoby viedli demarkačnú čiaru medzi tými stránkami ľudského bytia, ktoré sú určené objektívne nevyhnutým zamierením a cieľom sociálneho celku, a individuálno-psychologickým zamierením jednotlivcej osobnosti. Oslobodzujú človeka od bezprostrednej intímnej spätosti s vonkajšími danými formami jeho sociálneho bytia, uvoľňujú jeho „dušu“ a súčasne determinujú typ a spôsob jeho sociálneho správania, charakter a hranice činnosti, ktorú vykonáva.

Rozdiel medzi sociálno-objektívnou stránkou, regulovanou vedeckými poznatkami, a vnútornou-psychologickou stránkou ľudskej existencie prežíva súčasné vedomie ako základné protirečenie toho typu kultúry, ktorý vzniká na báze vedeckotechnického rozvoja. V temných prorocstvách, na ktoré je taká bohatá buržoázna literatúra, presvitá myšlienka o nevyhnutnom triumfe bezduchého a neosobného racionálneho technického princípu nad duchovnými aspektami ľudského života, o nevyhnutnej „robotizácii“ človeka, ktorý sa dostáva pod totálnu moc technického myslenia. Človek v týchto prorocstvách vystupuje ako obeť svojich vlastných vedeckotechnických úspechov, jeho víťazstvo nad prírodou sa považuje za „Pyrrhovo víťazstvo“, ktoré vedie k novému — technickému — otroctvu. Takéto pesimistické hodnotenie kultúrohistorických výsledkov vedeckotechnického rozvoja sa zakladá na tom istom svetonázorovom stanovisku, na akom sa v predchádzajúcej epoche zakladala predstava o ničím neohraničených „právach rozumu“. No ak pri zrode buržoáznej spoločnosti mohlo ešte takéto stanovisko zrodiť optimistickú vieru v schopnosť vedy určovať budúcnosť človeka v želateľnom smere, pred tvárou novej skutočnosti sa obaluje vedeckým izolacionizmom, absolutizáciou a fetišizáciou sociálno-pragmatických a racionálno-utilitárnych spôsobov a typov správania.

Fetišizácia technických a sociálnych uplatnení vedy, ktorá dnes vystupuje v buržoáznej spoločnosti v podobe scientistických technokratických ilúzií rozličného druhu, usiluje sa predložiť postupy a metódy racionálneho technického myslenia. Prostredníctvom týchto metód človek utvrdzuje seba vo vonkajšom svete ako univerzálny prostriedok manipulovania s ľuďmi, ktorý možno uplatniť na celú oblasť bezprostredne osobného, individuálneho bytia. Toto úsilie, samo osebe dostatočne utopické, odráža sa v pesimistických prognózach možných sociálnych a kultúrnych dôsledkov vedeckotechnickej revolúcie. Avšak jednoduché poukázanie na neopodstatnenosť a iluzórnosť takejto fetišizácie ešte nerieši skutočný problém, ktorý sa vynára pred človekom v epoche racionalizovanej a technizovanej kultúry.

Už začiatkom storočia sa v priemyselne vyspelých kapitalistických krajinách objavila „medzera“, ktorá sa vytvorila v dôsledku technického a sociálneho preorientovania vedeckého poznania, sprevádzaného rozrušením všetkých tra-

dičných foriem styku. Maximálna racionalizácia spoločenského bytia človeka, vytlačajúca predošlé normy sociálneho správania, vytvorila akési obrovské „duchovné vákuum“, ničím nezaplnenú „prázdnotu“ vnútorného sveta človeka. Prítomnosť tejto „prázdnoty“ sa prejavuje aj v pokusoch reštaurovať a oživiť symboly a obrazy minulosti, aj v obrate humanitného myslenia k histórii pri hľadaní strateného obsahu a zmyslu, aj v živej masovej revolte „novej ľavice“, ktorá radikálne popiera hodnoty buržoázno-priemyselnej kultúry. Existencialistická „túžba po bytí“ bola najvýraznejším ideovo-filozofickým symptómom nastupujúcej krízy.

Špecifickou odvetnou reakciou buržoáznej spoločnosti na tieto nároky „duše“, na nájstojčivo pociťovanú potrebu zaplnenia vzniknutého „vákua“ sa stala „masová kultúra“. V jednotlivcovi, ktorý stratil svoju „duchovnú vlasť“ a odtrhol sa od tradičných základov a koreňov, ktoré predtým naplňali jeho život obsahom a zmyslom, nachádza „masová kultúra“ svojho konzumenta. V štruktúre industriálnej spoločnosti „masová kultúra“ akoby zaplňala tú emocionálno-psychologickú „medzeru“, ktorú po sebe zanechala racionalizovaná, pragmaticky orientovaná sociálna prax. Fiktívnosť, nepravosť tejto druhotnej (vo vzťahu k racionálno-technickej) kultúry spočíva v tom, že neprodukuje nový typ duchovnosti a vedomia, ktorý by bol schopný v zmenenej situácii dať ľudskému životu zmysel a význam, ale rekonštruuje, upravuje inštinkty každodenného vedomia, zrodené tou istou situáciou, maskujúc a štylizujúc ich v určitých prípadoch pod duchovno-kultúrne vzory minulosti. „Masová kultúra“ v podmienkach buržoáznej spoločnosti berie tak na seba funkciu mytologicko-estetické sankcie jestvujúcej praxe, jej emocionálno-psychologického ospravedlnenia a zmierenia s touto praxou. V tomto zmysle je vyplňajúci význam „masovej kultúry“ iluzórny do tej miery, do akej je iluzórna, zdá sa, protikladná snaha podriaďiť duševný a duchovný život človeka racionálno-technickým schémam. Ani nerieši skutočný problém, ktorý pred človeka stavia nová kultúrnohistorická situácia.

V čom je, podľa nášho názoru, podstata tohto problému? Vedeckotechnický pokrok spoločnosti dospel k vytvoreniu novej objektívnosti, principiálne odlišnej od prírodného prostredia, ktoré bolo dosiaľ miestom existencie človeka a objektom jeho bezprostrednej činnosti. Táto nová, umele vytvorená objektívnosť, ktorá je zložitým komplexom mechanizmov, technických štruktúr a informačných prostriedkov, vystupuje vo vzťahu k človeku nie ako niečo vonkajšie, zvonka dané (podobne ako príroda), k čomu je prinútený tak či onak sa prispôbovať, ale ako produkt jeho vlastnej kultúrnej tvorivej činnosti, ako predmetná objektivizácia jeho schopností, zručností, vedomostí. Keď s ňou vstupuje do kontaktu, človek má v podstate do činenia sám so sebou, presnejšie s tou stránkou svojej podstaty a vedomia, ktorú predstavuje rozum vedy, veda v celej šírke a plnosti svojich obsahovo-poznávacích štruktúr. Najmä veda dnes diktuje človeku — už bezprostredne alebo vo svojej objektivizovanej forme — charakter jeho súčinnosti s predmetným svetom a s inými ľuďmi. Nezávisle od toho, či si tento diktát uvedomuje, alebo nie, človek musí konať v každom prípade „vedecky“, „racionálne“, podľa logiky samej vedy, aj v prípadoch, keď

predtým mohol konať (alebo presnejšie, myslel si, že tak môže konať) podľa svojich vlastných želaní, alebo riadiac sa absolútnymi požiadavkami mytologického vedomia. Nový typ objektívnosti, s ktorým sa človek stretáva v súčasnom svete, určil aj nový typ jeho sociálno-praktického bytia. Rovnako ako vo svojom objektívno-predmetnom stelesnení, aj vo svojej osobnostno-aktívnej forme sa kultúra stala „racionálnou“, „rozumovou“, celkom prispôbenou cieľom a potrebám vedeckotechnického rozvoja. Tým, že dala kultúre charakter racionálnej triezvosti, praktickej zainteresovanosti, veda za túto cenu zabezpečila všetky úspechy technického pokroku a umožnila zúčastniť sa na ňom obrovskej mase ľudí. V tomto zmysle veda rieši úlohu veľkej kultúrnohistorickej dôležitosti, ktorá vznikla v objektívnom priebehu spoločenského rozvoja.

Súčasne s tým — a v tom spočíva zložitosť problému — nový typ kultúry, ktorý so sebou priniesol vedeckotechnický pokrok, vôbec nevyčerpáva kultúrno-historické, a teda ani vedecké perspektívy ľudského rozvoja. Každý pokus o fetišizáciu tejto kultúry vedie k jednostrannému a skresľujúcemu obrazu skutočnosti. Tieto pokusy nemôžu odstrániť protirečenia, ktoré sú vlastné racionálno-technickej kultúre a ktoré sa môžu vyriešiť iba v systéme vyššej a inakšie orientovanej (sociálne i duchovne) kultúry.

Podstata uvedeného protirečenia spočíva v tom, že masové zaťahovanie ľudí do vedy v procese osvojovania jej predmetno-technických štruktúr a využívania inštrumentálnych prostriedkov, ktoré ju vytvárajú, nemôže nemať diferencovaný a modifikovaný charakter. Podobné zaťahovanie vôbec nestavia človeka do polohy monopolného vládcu celého súhrnu vedeckých informácií, ale dáva mu ich k dispozícii v takom objeme, v akom je to človeku nevyhnutné pre normálne splňanie svojej výrobo-sociálnej funkcie. Človek môže pôsobiť celkom „vedecky“ a „racionálne“ v rámci daných okolností, neuvedomujúc si, že vychádza za rámec svojho špeciálneho záujmu. Takéto ohraničenie je dokonca v istom zmysle nevyhnutnou podmienkou plodnej a efektívnej práce. Tendencia zámeny fyzickej práce duševnou sama osebe, odtrhnutá od iných aspektov ľudského vedomia a správania sa, neobsahuje ešte záruku plnohodnotnej existencie osobnosti. Tým, že sa racionalizuje, rozpadá sa na viac formálnych a stereotypných operácií, ktoré individuum dostáva zvonku, ako podmienky svojej vlastnej práce. Objektívna a kultúrna situácia, ktorú vytvára veda využívaná spoločensky i technicky tým, že do seba zahŕňa človeka, dáva mu mnoho obmedzení, ktoré nevyhnutne sprevádzajú každý racionalizovaný druh činnosti. Vzniká tu nebezpečenstvo premeny človeka na prívesok, na jednoduchý prostriedok vedeckotechnického rozvoja, nebezpečenstvo odcudzenia vedy a jej objektivizovaných foriem od človeka — nebezpečenstvo, ktoré plodí vo vedomí buržoázných ideológov príznak nového vedeckotechnického otroctva.

Bolo by nezmyselným a dopredu na zánik odsúdeným pokusom vyzývať k zničeniu a popretiu tejto novej objektívnej kultúrnej situácie, k návratu na východiskové a už prekonané historické pozície. Kliatby na adresu priemyselnej a vedeckej civilizácie, na ktoré je také štedré buržoázne filozoficko-humanitné myslenie, svedčia iba o neschopnosti buržoáznej spoločnosti vyrovnáť sa s reálnymi dôsledkami tejto situácie, postaviť ju pod kontrolu človeka, určiť jej

skutočne humanistický smer. Bolo by však nebezpečné skloniť sa pred touto situáciou, vidieť v nej konečný výsledok historického pokroku, absolutizovať a fetišovať ju. Historická úloha, ktorú pred spoločnosť a človeka stavia objektívna historická realita, úloha, ktorú vytvorila veda a technika, spočíva v tom, aby sme túto realitu ovládli, podriadili skutočne ľudským cieľom, zmenili na podmienku konečného oslobodenia a rozvoja osobnosti. V takej miere, v akej si západná filozofia uvedomuje túto úlohu, vyzýva rekonštruovať vedomie, hľadať nové hodnoty, pridať nový zmysel samému charakteru vzájomného vzťahu človeka a vedy, človeka a techniky. Avšak problém nespočíva iba v zmene duchovnej orientácie literatúry. Ide najmä o základné sociálne a kultúrne premeny spoločnosti, ktoré so sebou prináša socializmus. Tieto premeny robia z človeka pravého vlastníka moci vedy a techniky, ktorú sám vytvoril. Túto úlohu môže ľudstvo riešiť iba na báze vysokej a humanisticky orientovanej kultúry, akou je kultúra komunistickej spoločnosti.

(Prevzaté z časopisu Voprosy filosofii)